

1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Ekonomik Sonuçları

Kemal Arı*

Giriş

Mübadele, yakın dönem Türkiye tarihinde görülebilecek en önemli mülkiyet değişimine neden olan tarihsel olaydır. 30 Ocak 1923 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında Mübadele Sözleşmesi imzalandığında; yaklaşık bir milyon insan savaşın şiddetinden kaçarak zaten bulunduğu ülkeden, başka bir ülkenin topraklarına sığınmıştı. Düzensiz göç ve sığınmacı konumunda görülen bu ülke değişimi, yasal herhangi bir düzenleme olmadan gerçekleşti ve bir anda olmadı. Oysa, bu kaçıp giden ve karşı tarafa sığınan göçmenlerden başka, aynı dini, ulusal ve toplumsal değerleri paylaşan bir o kadar insan, yerleşik olduğu ülkeyi terk etmemiş biçimde bekliyordu. Her iki taraftaki, yani hem Yunanistan'da hem de Türkiye'de yaşam koşullarının bir anda normal olan koşulların dışına taşarak, şiddet ve zorlama gibi etkenlerle, ilk baştaki büyük kaçış gibi olmasa da karşı tarafa sığınma eylemlerinin sürmesi, gelecek süreçleri ilgilendiren bir konuydu. Anlaşılacağı üzere, Türk-Yunan Savaşı'nın bitmeye yüz tuttuğu dönemde alevlenen bu kaçma ve sığınma eylemlerinden çok daha önceleri de kaçmak ve sığınmak zorunda kalmış, ancak herhangi bir hukuki ve siyasi hakları düzenlenmemiş göçmen grupları da vardı. Bunların göç tarihleri, 1923 yılı koşullarından belki bir on yıl öncesine kadar gidiyordu. Bu nedenle mübadele sözleşmesi, yalnızca sözleşmenin imzalandığı tarihten itibaren ve sözleşmenin yürürlüğe girmesinden sonraki dönemi kapsayacak nitelikte bir metin olarak düşünülmedi. Hem önceki hem sözleşmenin imzalandığı tarihteki eylemli durumu hem de gelecekte, ne zaman sona ereceği ayrıca düzenlenecek biçimde yeni göçleri ya da göç ettirmeleri de içine alacak boyutta düşünüldü. Böylece Mübadele sözleşmesi, Batı Trakya dışındaki Yunanistanlı Müslümanlar ile İstanbul dışındaki Türkiyeli

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ABD, İzmir/TÜRKİYE, kemal.ari@deu.edu.tr

Ortodoksları da kapsamakla kalmayıp, Balkan Savaşları'ndan bu yana değişik nedenlerle göç etmiş insanları da içine aldığı için, Mübadele kapsamına giren insan sayısı, Sözleşmenin imzalanmasından sonra eklenen yaklaşık bir milyon kişi ile toplamda üç milyona yaklaştı. Bu türde ve bu boyutta göç ettirme hareketi zaten dünya tarihinde olmadığı gibi hem zorunlu oluşu hem de karşılıklı anlaşmaya dayalı olması gibi sebeplerle değerlendirildiğinde; sonuçları açısından çok büyük bir mülkiyet değişimini ve buna dayalı olarak da ağır ve çok çeşitli ekonomik sonuçları yanında getirmesi kaçınılmazdı.

Göçün Boyut ve Evreleri

Türkiye'nin sahip olduğu bölgeler içinde bu değişimi en yoğun biçimde Doğu Trakya, Marmara ve Ege Bölgeleri'nde görüyoruz. Aynı ölçüde olmamak üzere Karadeniz ve Akdeniz bölgeleri ile daha az olarak Orta ve Doğu Anadolu bölgeleri de mübadelenin ekonomik etkilerini değişik ölçülerde yaşamıştır. Toplum ekonomisinin düzeyini belirlemede bölgesel nüfus yoğunluğunun ve bu yoğunluktaki değişmelerin, olumlu ya da olumsuz yönde büyük etkilerinin olduğu bilinmektedir. Türk Kurtuluş Savaşı öncesinde nüfus yoğunluğu açısından, kuzeyde Karadeniz kıyılarının batıda ise Ege bölgesinin yüksek bir orana sahip olduğu görülmektedir. Doğu Anadolu ise bu oranın en düşük olduğu bölgedir. Savaş yıllarında Ege Bölgesi'nde, Karadeniz bölgesinde, hatta Doğu Anadolu Bölgesinde de önemli boyutta nüfus kayıpları olmasına karşın, savaşın bitiminde mübadele yoluyla Türkiye'ye gelen göçmenlerin büyük kısmı Ege ve Karadeniz Bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Yitirilen ekonomik değerler, buralarda böylece önemli ölçüde kazanılmış olmakla birlikte, Doğu Anadolu'da yerleştirme olayı pek olmadığı için, bölgedeki nüfus yoğunluğu savaş öncesi düzeyin altında kalmıştır. Ekonomik yitiklerin yeniden elde edilmesi için umulan ölçüde bir canlanma görülmemiştir. Konunun bu boyutuna dikkat çeken İ. Tekeli, daha sonraki yıllarda bu bölgedeki ekonomik canlanamayışının bir nedeninin de bu etkenden ileri geldiğini belirtmektedir¹.

Mübadele sözleşmesi imzalandığında eylemli olarak yerleştirilmeyi bekleyen ve mübadele kapsamı içinde bulunan göçmenlerin, göçlerinin üç ayrı aşamasından söz edilebilir. Birinci aşama; Türk-Yunan Savaşı'nın bitimine doğru Türkiye'den Yunanistan'a, Yunanistan'dan da aynı oranda olmamakla birlikte Türkiye'ye doğru göçlerdir. Bu göçler sırasında göçmenler karşı tarafa, ken-

1 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 50, Yaz, 1990, s. 61-62.

dileri, mülkleri ve sermayeleri ile ilgili ne gibi uygulama olacağını bilmeden göç etmişlerdir. İkinci aşama; Mübadele Sözleşmesi'nin imzalanmasından sonra anlaşma uyarınca, anlaşmanın kapsadığı ve öngördüğü kurallar içinde yaşanan göç faaliyetidir. Bu aşamada mülklerin ve sermaye aktarımının koşulları büyük ölçüde belirlenmiş olmakla birlikte, bu koşulların ne ölçüde uygulanabildiği ve bu aşamada sözleşme dışında ne gibi müdahalelerin yaşandığı tartışmaya değer bir konudur. Üçüncü aşama ise; bir ülkeden kalkıp, öteki ülkeye göç eden ya da ettirilen göçmen gruplarının, gittikleri yerlerde mülkiyet edinimleri ve ekonomik üretim süreçlerine uyum aşamalarıdır.

Bu üç aşamanın sonunda göçmen hareketliliğinin olduğu mekanlara bakıldığında; kimi mekanların hem göçmen gönderip hem yerine göçmen aldığı, kimi yerlerin yalnızca göçmen gönderdiği, kimi yerlerin de yalnızca göçmen aldığı söylenebilir. Ancak bu üç ayrı kategoride yer alan göçe ilişkin yerleşim ortamlarında ekonomik koşulların, yörenin fiziki ve toplumsal coğrafi özelliklerine, iklimine, toprak türüne, jeolojik ve jeopolitik yapısına göre farklı sonuçlar ürettiği görülür. Örneğin göçmen kütlelerinin liman kentlerinden gelip gelmedikleri ya da gittikleri yerlerin liman kentleri olup olmadığı ya da göçü yaşayan ailelerin geldikleri yerlere ne ölçüde uyumlu bir göç sürecini yaşayıp yaşamadıkları, yine gittikleri yerlerin toplumsal ve kültürel özelliklerine kadar bir yığın etken, göçün türünü ve niteliğini belirlemiştir.

Ekonomik Farklılaşma

Nüfustaki değişme toplumsal ilişkilerde olduğu kadar, ekonomik yapı üzerinde etkili olmuştur. Değişim yalnızca göçmen gruplarının sayısal özellikleriyle sınırlı değil, niteliksel yönden farklılaşmalarıyla da ilgilidir. Ekonomik olarak farklılaşma ve yeniden oluşma süreçlerine baktığımız zaman bu değişimlerin üretim, ticaret ve hizmet sektörlerinde yoğun biçimde yaşandığını görmekteyiz.

Göç hareketleri sonucunda toplam üretim yönüyle Türkiye'yi terk eden Rumların önemli bir ekonomik boşluk yarattıkları, buna karşın Türkiye'ye getirilen mübadele göçmenlerinin söz konusu bu boşluğu dolduracakları düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Öyle ki Mübadele İmar ve İskân Vekillerinden Mahmut Celal Bey şöyle demektedir: "Mübadele meselesinde Türkiye hayli servet sahibi olmuştur. Gelen muhacirlerin mühim bir ekseriyeti müstahsil, müteşebbis, birer anasır-ı faal olduklarından, memleketin birkaç sene sonra iktisaden çok terakki edeceği şüphesizdir."²

Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi gelenlerin çoğunluğunun üretici, girişimci etkin unsurlar olması ve bunların ülkenin ekonomik gelişimine olumlu katkılar sunacağı beklentisi vardır.

Osmanlı Devleti bir imparatorluk olduğu için, onun toplumsal yapısında etnisite ve dini gruplaşmalar önemli bir yer oluşturuyordu. Zaten millet kavramı da -başta Roma Devleti olmak üzere kimi etkilenmelerle şekillenmiş olsa da- Osmanlı yönetiminin pratik, pragmatik yapısının ürettiği bir yöntemdi. Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı içinde birçok alanda Rum nüfus, Ermeni ve Musevi cemaat gibi önemli bir yer edinmişti. Üretim yapılan alanlarda, küçük işletmelerde ve ticaret süreçlerinde etkin bir konumdaydılar. Onların gidişiyile önemli boşluklar ortaya çıktı ve ekonomik dengeler hızla bozuldu. Gündelik yaşam içinde ekonomik ve toplumsal ilişkiler parçalandı. Geride kalan nüfus, giden Rumlarla ortaya çıkan ekonomik boşluğu dolduracak ne alt yapıya ne mesleki birikimlere ne de becerilere sahipti. Birçok iş kolunda geriye gidişler olduğu gibi, bu iş kollarının toplumsal ve ekonomik yapıya sunduğu katkılar ortadan kalkmasıyla birlikte, ilgili alanlardaki işleyiş büyük ölçüde felç oldu. Bir gözlemcinin aktardığı gibi; bir merkezde kasabalılar valiliğe gelmiş ve "Arabamızı tamir ettirmiyoruz. Giden Hıristiyanlardan sanat sahibi olanları geri göndertseniz" diye ricada bulunmuşlardı³.

Bu ekonomik boşluğu doldurmaya hevesli, sınırlı da olsa yerli gruplar ortaya çıktı. Ciddi bir büyüme ve palazlanma söz konusu olmadan bu kez mübadele yoluyla Balkan kökenli girişimciler bu alanlara yöneldiler. Her şeyden önce bu alanlarda etkin olmak ve eksikliği duyulan ticari alanlara yatırım yapmak, son derece karlı ve gelecek vaat etmekteydi. Bir toplumsal yapıya yeni yeni katılan ve yer edinmeye çalışan mübadil kökenli girişimciler için iyi bir yatırım ortamı ve birçok çalışan emek sahibi için de yeni istihdam alanları ortaya çıkmıştı. Üretimi durmuş ürünlere, piyasada yoğun bir talep vardı. Bu taleplerin karşılanması için girişilen ticari yatırımlar, öteki sektörlerle göre çok daha büyümeye adaydı. Üstelik yatırım yapan sermaye kesimi için yeni ekonomik yapıya hızla uyum adına önemli fırsatlar da ortaya çıkmıştı. Daha da ötesi toplumsal ve ekonomik işleyiş ve ilişkiler düzenini gözlemlemekle sorumlu devlet bürokrasisi, bu kesimlere yeni yatırım olanakları sunmaya, yatırım ve donanım kredileri vermeye istekliydi. Tüm bunlar göçmenler için yeni bir itici güç olmuştu. Üstelik bu talebi, arz karşılamaya çalışırken istihdam fazlalığı oluşmadı, piyasa koşulları ve yeni açılan işletmeler, bu alanlarda çalışmak isteyenleri kolaylıkla istihdam edebiliyordu.

3 Bk. Falih Rıfık Atay, *Çankaya*, 2. Baskı, İstanbul 1969, s. 231-232.

Türkiye savaş nedeniyle ağır bir yıkımla karşılaştığı için, belli alanlarda üretilen ürünlere talep hızla yükselmişti. Örneğin inşaat sektörü bu anlamda başta geliyordu. Bu sektörde talep hem makro düzeyde devletin kendisinden geliyor hem de o yıkımın ağır etkilerini yaşamış olan toplum kesimlerinin gereksinimlerinden kaynaklanıyordu. Yatırımlar ile yeniden atılım yapan sektörlerde üretim düzeyleri yükselirken, ülkenin yaşandığı yıkımların onarılması için de yeni kaynaklar ortaya çıkmış oluyordu. Böylece dört beş yıllık bir süre içinde gerek tarım gerek yapı ve gerekse öteki alanlarda savaş öncesi üretim düzeylerine hızla yaklaşıldı⁴. Bu süreçte cumhuriyet hükümetinin yol göstermesi ve yardımlarıyla, hızla üretici durumuna geçen mübadele göçmenleri, bir kaynağın da vurguladığı gibi; “terakki-i iktisadiyede... mühim amil” olmuşlardı⁵.

Bölgelere göre belirgin farklar ve ayrılıklar olmasına karşın, nüfusun ekonomik konulardaki sektörel dağılımları, sektörlerdeki beceri üretim ve pazarlama yöntemleri arasındaki fark, yeni ekonomik görüntünün ortaya çıkışında etkili olmuştu. Göçmen gruplar ülkeye gelmeden önce, yaşanan ani nüfus değişimi nedeniyle ülkeden önemli oranda sermaye dışarı gitmişti. Giden nüfus büyük oranda kentli ve genellikle küçük ve orta ölçekli girişimci gruplardan oluştuğu için, geride kalan nüfusta girişimci eksikliği kendini göstermişti. Nüfus daha âtıl durumdaydı. Etkin olanlar da ticaret ve sanayi kesiminin dışında tarımsal üretim kesimlerinden bulunuyorlardı. Tarım ise teknik bilgiye, çağdaş üretim süreçlerine ve yöntemlerine dayanmadığı için, bu sektörde çalışan üretici kesimin kişi başına düşen üretim oranları ve bunun ülke ekonomisine katkı düzeyleri çok düşüktü. Şöyle bir saptama konuyu daha iyi anlamamıza katkı sunabilir: Türkiye’den mübadele ile giden 1.200.000 kişinin yüzde sekseni kentlerden, yüzde yirmisi de kırsal alanlardan gitmişti. Kentlerden gidenler, kent ekonomisi içinde büyük oranda ticaret, sanayi ve üretim sektörünün birçok alt iş kollarında etkin bulunuyorlardı. Tarım kesiminde çalışan yerli nüfus, alışılageldiği ürünlerin üretiminden sıyrılıp, ürettiği ürünleri çeşitlendirecek bir çaba içine de girmiş değildi. Örneğin Foça’da üzüm, tütün, buğday, arpa ekimi yapılıyordu ama bu ürünlerin yanında farklı sebze ve meyve türlerinin yetiştirilmesine fazla önem verilmemişti. Kapalı bir ekonomik düzen vardı. Kapalı ekonominin yarattığı koşulları paylaşan aileler, kendi gereksinimlerini sağlayacak üretim düzeylerine ulaşmada bile

4 İllhan Tekeli, agm., s.62.

5 *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, II/8 (Ödemiş Nüsha-i Fevkaladesi, Ağustos 1927), s. 388.

zorluklarla karşılaşılıyorlardı. Yerli toplum kesimleri söz konusu yerleşim alanında doğal olarak geçim sıkıntısı çekiyordu. Bu nedenle aileler, Duyun-u Umumiye'ye ait tuz kaynaklarından tuz sökerek, oradan kazandıklarıyla "idame-i hayat" ediyorlardı. Yerli kesimden okumuş kişiler genellikle memur olmaya özlem duyuyorlardı⁶. Bunlardan tüccar olabilenlerin sayısı çok azdı⁷. Tenekecilik, peynircilik, manifatura ve tuhafiyeye ticareti gibi sektörler Rumların gidişiyle önce büyük ölçüde Musevilerin eline geçti⁸. Kiremitçilik, tuğlacılık, camcılık, çanak-çömlekçilik ile pek çok eşyanın ticareti, Rumların bölgeyi terk etmesinden sonra büyük bir sarsıntıya uğradı. Bu sanatlara aşina kimseler bulunmakta zorluklar görüldü⁹. Kısacası göç eden Rumların çoğu tüccar, sanatkâr ve esnaftı. Onların gitmesiyle bu işkollarındaki yaşanan boşluğu yerli halk doldurmaya çalışıyordu¹⁰.

Şunu da hemen eklemekte yarar var ki; Rum nüfus içinde tarım alanında giden yüzde yirmilik kesim, göç etmeden önce Türkiye'nin bu alandaki en bilinçli kesimini oluşturuyordu.

Zorunlu göç ile karşı tarafa göç ettirilen insanların gittikleri ülkeye taşıdıkları bilgi, beceri, bilinç, sermaye ve değişik iş kollarındaki donanımları, göç ile gidilen ülke açısından yitirilenin yerine konulacaklar olarak çok değerliydi. Yani yeni bir toplumsal yapı içine, zorunlu olarak göç ettirilen göçmenler, ayırdıkları ortamlarındaki ticari olanaklarını, üretim araç gereçleri ile bunların kullanımını konusundaki beceri ve yeteneklerini, finans kaynaklarını büyük ölçüde göç ettikleri ortama aktarmışlardır. Ancak gittikleri yerde, geldikleri yerde terk ettikleri ekonomik ilişki olanaklarını çoğunlukla bulamadıkları için, terk ettikleri yapıya uyum sağlayabilmeleri için uzunca süre beklemeleri gerekti. Uyum süreçleri yönünden hem göçmen ailelerinin kendi yaşamlarında hem de değişimi yaşayan kültür ortamlarında önemli bocalamalar, farklılaşmalar ve boşluklar ortaya çıktı. Bu dönem hem göçmen aileleri hem de göçü kabul eden ülkeler için bir bocalama dönemi oldu: Ekonomik yitimler oldukça ağırdı.

6 1340 Senesi İzmir Vilayetinin Sıhhi, İhtimai Topoğrafyasına Ait Malumat, Yayınlanmamış metin, Kemal Arı Özel Arşivi, s. 16.

7 Aynı belge, s. 4.

8 Aynı belge, s. 1.

9 Aynı belge, s. 24.

10 Aynı belge, s. 4.

Mübadele ve Mülkiyetin Değişimi

Türkiye'yi terk eden Rumlar, önemli oranda un, zeytinyağı, kiremit, tuğla, kereste fabrikaları bırakmışlardı. Ne var ki bu işletmeler, o dönemde yaşanan olağanüstü koşulların karmaşalı ortamında büyük oranda yıkıma uğramıştı¹¹. Dolayısıyla büyük ölçüde fiziki yıkıma uğramış, ekonomik etkinliğini yitirmiş bu işletmelerin çalışır duruma getirilmesi ve böylece ekonomik canlılığın yeniden yaratılması gereği doğmuştu.

Bir kaynağın aktardığına göre Limni mübadillerinin büyük kısmı, yeni içine girdikleri toplumda işsiz kalmışlardı. Bunlar tarla ve bağlarda çalışamadıklarını, çünkü Limni'de iken, arazilerini ortaklık biçimde işleterek geçimlerini sağladıklarını belirtmişlerdi¹².

Ekonomik yitkilerin önemli bir nedeni göçmenlerin Türkiye'de yerleştirebilirken, mesleki dağılımına uygun alanlarda yerleştirelememesidir. Özellikle tarımsal üretim; iklim koşulları, toprak nitelikleri, sulama olanağı olup olmaması, ulaşım ağına uzaklık ya da yakınlık gibi etkenlere göre biçimlendiği için, bu etkenlere uygun yerleştirme yapılamadığında, farklı bir uğraşı türüne yönelmek durumunda kalındığında, göçmen aile uzun süre kendi kendinin geçimini sağlayacak üretim oranlarına ulaşamamıştır. Bu da yoksulluğu getiren, en azından uzatan süreçlere etki etmiştir. Öyle ki; kentlerde serbest meslek sahibi olup, zanaat grubunun içinde yer alan birçok aile, Türkiye'ye geldiklerinde, geldikleri yerlerdeki ortama uygun ev bulunamadığı için, tarımsal uğraşının olduğu alanlara yerleştirilmişlerdi¹³. Bu durumda göçmenler ya yeni koşullara kendilerini uydurmak için uğraşıp, zaman yitirmişler ya da iskân hakkında vazgeçerek, iç göçe yönelmişlerdi.

Göçlerle, göçmen grupları göç edilen topraklara, göç ettikleri yerlere özgü iş kollarını da taşımışlardı. Örneğin Yunanistan'a göç eden Anadolu Rumlar üzümçülük, tütüncülük, halıcılık ve hatta sınırlı da olsa ipekböcekçiliği konusundaki beceri ve deneyimlerini Yunanistan'a aktarmışlardı. Türkiye'ye gelen Türkler ise değişik ürün çeşitlerini Türkiye'ye getirmişlerdi. Türkiye'den giden, tarım üretimi ile geçimin sağlayan 250.000 kadar Rum'un büyük çoğunluğu tahıl üreticisiydi. Tütün yetiştiricileri ise ikinci sırada yer alıyordu. 1926'da Yunanistan'daki tütün üretiminin üçte ikisini bu sığınmacılar gerçekleştirmişlerdi. Bu göçmenler yeni üzüm ve kuş üzümü türlerini Yunanistan'ın yerli çiftçile-

11 Aynı belge, s. 9.

12 Aynı Belge, s. 13, 15.

13 Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Yurt Yay., 3, Ankara 1982, s. 43.

rine tanıtmışlardı. Bu nedenle Yunanistan'da bağıcılık, sığınmacıların üretime katkıları sonucu daha da önem kazanmıştı. Tütün ve kuru üzümün Türkiye'nin 1923'le 1929 yılları arasındaki dış satımının yüzde 40'a yakını oluşturduğu düşünülürse, bu alanda uzmanlaşmış bir nüfusun komşu ülkeye gitmesiyle doğal dış satım rekabetinin önemi ve boyutu, somut olarak kavranabilir¹⁴. Bir başka araştırmacının verdiği sayıya göre; Yunanistan dış satımının, tütün, üzüm ve incir ürünü 1920'de yüzde 56'sını oluştururken, 1929'da bu oran yüzde 71'e çıkmıştı¹⁵. Bir çağdaş kaynakta ise Yunanistan'ın 1925 yılı tütün üretiminin 50 milyon okka olduğu, bu ülkede 1924 yılındaki üretim oranının 40 milyon okka düzeyinde bulunduğu belirtilmektedir. Bu iki rakam arasındaki farkın, Yunanistan'daki tütün üretiminde yaşanan artışı gösterdiği vurgulanmaktadır¹⁶. Başka bir çağdaş kaynakta ise 1923 yılında Yunanistan'daki tütün rekoltesinin 800 Milyon Yunan Drahmisi getirecek düzeyde olduğu, böylece geçen yıllara göre bu üründe önemli artışlar gözlemlendiği ileri sürülmektedir¹⁷. Kaynakta pek haklı olarak bunun en önemli nedeninin çok sayıdaki Rum göçmeninin tütün tarımıyla uğraşması ve Yunanistan'daki tarım tekniğinde ve yöntemindeki gelişmeler olduğu yorumu yapılmaktadır.

Yunanistan'a giden Rumların Yunanistan'a aktardıkları diğer önemli bir ekonomik işkolu da halıcılıktır. Yaklaşık 11.000 Rum göçmen, Yunanistan'da halıcılık yapmaya başlamıştı. Yunan hükümetinin de Anadolu'ya ait olan bu sanayi türünün ülkelerinde gelişebilmesi için, söz konusu bu insanlara ekonomik destek verdi. Somut olarak bu insanların hükümetten gördükleri en büyük yardım, halı yapımında kullanılan yün ipliğinin Yunanistan'a geçişinden gümrük vergisi alınmayışı oldu. Yunanistan'a gittikleri zaman bu Rum göçmenler, geçimlerini sağlayabilmek için halı tezgâhlarını hemen kurduysalar da o dönemde kaliteli olan ve halı yapımında en uygun özelliği taşıdığı bilinen yün ipliğini Türkiye'den getirilmesi gerekmişti. Yunan hükümeti, halıcılık sanayiinin Yunanistan'da gelişmesi için, söz konusu bu ipliklerden ve halı yapımı için gerekli olan diğer basit malzemesinin gümrük vergisini almamıştı¹⁸. Bu gelişmeler, Yunanistan'da halıcılık sektörünün kurulması ve yeşermesiyle sonuçlanmıştı. Keyder'in de belirttiği gibi bu durumun etkisi,

14 *Age.*, s. 43.

15 Ömer Lütfi Barkan; "Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserleri:1)*, Gözlem Yay. İstanbul 1980, s. 62.

16 *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, I/10 (Keşrinievvel 1923), s. 623.

17 *Agmec.*, XXXIX/2 (Kanunisani 1923), s. 100.

18 *TBMM Zabıt*, D II, İ. II, C VIII, Ankara, 1975, s. 154.

Türk halıcılığı üzerinde ipekçilik kadar büyük olmamıştı. 1929'da Yunanistan'da, tamamı 1922 yılından sonra kurulmuş olan 135 halı atölyesi vardı. 1928 yılında Anadolu Rumlarının Yunanistan'a göçünden önce var olmayan bu işkolunda uzmanlaşmış 11.000 göçmen kadın, yılda 200-250.000 metrekairelik üretim gerçekleştirmiştir. Böylece sektörde birden ortaya çıkan Yunan rekabeti nedeniyle, Türk üreticiler, dış satım pazarlarında güçlüklerle karşılaşmış; ama yine de üretim düşmemiştir¹⁹.

Halıcılıkla uğraşan Anadolu Rumlarının Yunanistan'a gitmesinde sonra, bu sanayi kolunun Yunanistan'da yeşermeye ve gelişmeye başlaması Türkiye'de belirgin ve anlamlı kayguların doğmasına yol açtı²⁰. Bunda Yunanistan'da başlatılan ve dış pazarlardaki alıcı ülkelere de yansıtılan Yunan kampanyasının etkisi oldu. Bir çağdaş kaynakta belirtildiğine göre; bu kampanyanın özünü şu yaklaşım ve sav oluşturunuyordu: "Şark halıcılığı bir sanat ve fendir. Bu sanatı idare eden mahir usta, mütehassis ve amaleler, Anadolu Rumları idiler. Mübadele dolayısıyla Yunanistan'a gelen bu sanatkârları kaybeden Türkiye halıcılığı inhitata yüz tutmuştur. Türkler bu Rum usta ve amelelerinin bazılarını tekrar Anadolu'ya celp için azim mesai sarfetmişlerse de mübadiller işbu teklifleri kabul etmemişlerdir"²¹.

Bir istatistiğe göre İzmir ve çevresinde, Rumların ve bazı Ermenilerin göçünden önce sahip olunan halı tezgâhı sayısı 8.290'dı. Uzman, usta ve işçi sayısı 20.551 Türk, 3.706 Rum ve Ermeni olmak üzere toplam 24.257'di. Yıllık halı üretim oranı ise ortalama olarak 992.880 arşındı. Bu oran 7.685 halının karşılığıydı. Harp yılları ile Rumların ve Ermenilerin göçleri nedeniyle halı üretiminde belirgin düşmeler görülmüştü. 1926'da 11.305 halı tezgâhı, 30.940 Türk mütehassis, usta ve amele bu iş kollarında çalışmaktaydı ve yıllık üretim de 1.184.924 arşındı²². 1924 yılında Türkiye'de 21.407 işçi bu iş kolunda çalışmaktaydı. Buna karşın Rum ve Ermeni işçi yoktu. Görüldüğü gibi pek o kadar bir düşüş söz konusu değildi. 1925 yılında ise 9.405 halı tezgâhında 25.903 Türk halı işçisi, 1.144.760 arşınlık halı üretmiştir. Bu 11.305 halının karşılığıydı. 1926 yılında ise 30.940 işçinin 1.184.924 arşın halı ürettiği görülmekteydi²³.

19 Çağlar Keyder, *age.*, s. 84.

20 "Memleketimiz Halıcılığı Yunanistan'a mı Gidiyor?", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mec.*, aynı sayı, s. 90.

21 *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mec.*, II/6 (Haziran, 1926), s.248.

22 *Agmec.*, s. 248.

23 Kapsamlı bir istatistik için Bk. *Agmec.*, s. 248-250.

İpekçilik konusuna gelince; Yunanistan'da ipek sanayi Türkiye'deki ipekçilik işkolunda çalışmış mübadele göçmenlerinin Yunanistan'a gelmesiyle hızla yükseldi. Örneğin Mora'da hepsi ipek üretiminde uzmanlaşmış 550 göçmen ailesinden oluşan bir köy kuruldu. Yunanistan'da ham ipek üretimi 1922 yılı ile 1926 yılları arasında üç kat, ipekli kumaş üretimi de 3,1 kat arttı. Bu dönemde Türkiye'nin ipek dışsatımı görece önemini kaybederken, Yunanistan'ın dışsatımı üretimi artışına paralel olarak yükseldi. Türkiye ise artık ipek yerine koza ihraç etmeye başlamıştı. Türk ipek sanayi Rum atölye sahipleri ve işçilerini nüfus mübadelesiyle yitirdikten sonra, bir daha eski durumuna gelememişti²⁴.

1925 ile 1927 yılları arasında pamuk, tütün ve fındık üretiminde eski üretim düzeylerine kısa sürede ulaşılmıştır. Keyder, işgücündeki azalmaya ve tüccar sınıfın bağlantılarından ve örgütsel yeteneğinden yoksun olmasına karşın, pazara yönelik tarımın önemini Türkiye'nin korumasını pek şaşırtıcı bulmaktadır ve bunun nedenini yabancı sermayenin rolünün artmasına ve Müslüman sınıfın hızla olgunlaşması gibi iki nedene bağlamaktadır²⁵. Bu aşamada önemli olan kısa sürede üretim yönünden yitirilen ekonomik gücün, savaş öncesi düzeye ulaşması yönünde yeniden kazanılmış olmasıdır. Oysa savaş ekonomisine ayrılan kaynakları, birdenbire üretime dönük sektörlere aktarmak hiç de kolay olmamıştır. Öyle ki tarım sektöründen savaşın bitimini izleyen yıl olan 1923'te ciddi bir üretim artışı gözlenmemiştir. Türkiye, tarım üretimini artırmak için bu yıl içinde yapmış olduğu girişimlerden önemli sayılabilecek bir sonuç elde edemedi. Gerekse içinde olan çiftçilere dağıtılan tohumluklar yeterli düzeyde değildi. Anadolu'nun işgal altında kalıp da işgalden arındırılmış kısımlarının pek yoksul düşüş çiftçisine elden geldiği ölçüde yardım edilmek istenmesine karşın büyük ölçüde bu insanlar zamanında tarlalarını sürüp işe başlayamadılar. Aynı şeyi sermaye kesimi için gözlemek de olasıdır²⁶.

Mübadillerin yerleştirilmesi ve bu alanlarda üretim süreçlerine girmeleriyle birlikte, olumsuz göstergeler aşama aşama yükselişe geçti. Örneğin Edirne'de tütüncülük konusunda önemli gelişmeler yaşandı. 1923 yılında bütün Türkiye'de tütün üretimi 23 milyon kilo iken, 2-2,5 milyon kilosu Edirne'de yetiştirilmişti. Oysa aynı kentin bir yıl öncesinde bütün tütün üretimi ancak

24 Çağlar Keyder, *age.*, s.83.

25 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay., İstanbul 1989; s. 78-79.

26 *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mec.*, XL/3 (Kanunuevvel, 1924), s. 195.

1. Milyon kilo kadardı. Tütüncülüğü iyi bilen bir kitlenin kentteki üretim artışında gerçekten büyük etkisi olduğu görülmekteydi²⁷.

1924 yılı için İzmir ve çevresinin topoğrafyasını değişik yönleriyle içeren bir çağdaş kaynakta tütüncülüğe evvelce Hıristiyanlar tarafından ilgi gösterildiği ama kuruluşu izleyen dönemde, yalnızca Bayındır kazasında 1923 yılında yerli göçmen gruplar tarafından 250.999, 1924 yılında da 600.000 kıyve tütün yetiştirildiği belirtilmektedir. Aynı kaynakta değinilen bu konuya karşı, söz konusu kasabada bağcılığın hiç iyi gitmediği, ova kısmında yalnız 40 dönüm kadar bağ bulunduğu, olanların da “*emval-metrake*” olup, “*istifadenin pek cüz’i*” olduğu belirtilmektedir²⁸. Aynı kaynak, Foça’ya yerleştirilen Pirveşte göçmenlerinin eskiden beri tütüncü oldukları için çok iyi tütün yetiştirdikleri ve onların arazinin tütün yetiştirmeye pek uygun olduğunu söyledikleri dile getirilmektedir²⁹. Böylece bu bölgelerde tütüncülük tarımı bütünüyle etnik kültür yönüyle Türk olan kitle tarafından Türkiye ekonomisi için daha sağlıklı bir yapı içinde geliştirilmiş ve yaygınlaştırılmıştır.

Sonuç

Bu genel ekonomik tablo içinde mübadele yoluyla Yunanistan’dan Türkiye’ye getirilen Müslüman göçmenler yerlerini almışlar ve ülke ekonomisi içinde hemen her sektörde üretime katkıda bulunan nitelikleriyle kalkınma çabalarında rol oynamışlardır. Kuşkusuz içine katıldıkları yeni topluma ekonomik yönden uyum ve kaynaşma süreci, onlara belirgin ve ağır bir yük de getirmiştir. Kimi göçmen aileler gerçekten bu ağır yükün altında ezilmişler ve sürekli olarak Yunanistan’daki yaşamlarının özlemini çekmişlerdir. Her şeye karşın genel olarak bu süreç; Türkiye’nin ulusal ekonomisinin yaratılması aşamasında seçkin bir yeri ve işlevi olan olgular arasında sayılabilir.

27 *Türkiye İktisat Mecmuası*, II/33, (5 Teşrinisani 1923), s. 330-331.

28 *1340 Senesi İzmir Vilayetinin...*, s. 11.

29 *Aynı belge*, s. 9.

Kaynaklar

1340 Senesi İzmir Vilayetinin Sıhhi, İçtimai Topoğrafyasına Ait Malumat, Yayımlanmamış metin, Kemal Arı Özel Arşivi.

Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, 2. Baskı, İstanbul 1969.

Barkan, Ömer Lütfi, “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri”, *Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserleri:1)*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

İkdam.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası.

İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası.

Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

Keyder, Çağlar, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1989.

TBMM Zabıt Ceridesi.

Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, *Toplum ve Bilim*, 50, Yaz, 1990.

Türkiye İktisat Mecmuası.